

University of Tabriz

Iranian Islamic Period History

Online ISSN: 2717-2902

Volum: 14 Issue: 37
Winter 2024

Pages: 103-123

Article Type: Research Article

DOI: 10.22034/JIIPH.2023.54557.2389

Received: 2022/12/20 Received in revised form: 2023/08/16 Accepted: 2023/08/21 Published: 2023/12/24

The Affected Factors in location of Active Cities of the Iranian Southern Coasts in the Early Islamic Centuries

Gholamreza Zaeri¹| Magsoudali Sadegi²| Fatemeh Jan Ahmadi³

Abstract

The Iranian southern coasts have a long history of city life and urbanization, many of which date back to pre-Islamic periods. Battles during the early Islamic period affected these cities' activities. It caused several of Iran's southern seaports to become obsolete, but many of them revived their activities once the events triggered by the rise of Islam reflowed, and some of them continue their social function even today. This study addresses seaports active between the early Islamic period and the Mongol invasion and had direct access to the sea without the need for passageways such as caravan routes or rivers. 22 cities with such features were identified. While these cities were close to the sea, their location differed in various aspects. This study aims to address the following question: which factors affected the location of operational seaports from the birth of Islam until the end of the Abbasid Caliphate? The analysis, which was based on library resources and historical evidence as well as graphs, maps, and statistics, revealed that the aforementioned cities' activities were affected by geopolitical, climatic, strategic, economic, and political factors.

Keywords: Iranian southern coasts, the first centuries of Islam, city, location-allocation.

1. Ph.D Candidate in History, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran g.sadeghi@modares.ac.ir

2. Associate Professor, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (corresponding author)

m_sadeghi@modares.ac.ir

3. Associate Professor, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

f.janahmadi@modares.ac.ir

عوامل مؤثر بر مکان‌گزینی شهرهای فعال ساحلی جنوب ایران در قرون نخستین اسلامی

غلامرضا زائری^۱ | مقصودعلی صادقی^۲ | فاطمه جان احمدی^۳

چکیده

شهر و شهرنشینی در سواحل جنوب ایران قدمتی دیرینه دارد. پیشینه بسیاری از این شهرها به روزگار پیش از اسلام می‌رسد. جنگ‌های صدر اسلام وقفه‌ای در تداوم فعالیت آن‌ها ایجاد کرد و باعث شد برخی از شهرهای ساحلی جنوب ایران برای همیشه از رونق بیفتند، برخی دیگر پس از فروکش کردن حوادث ناشی از ورود اسلام دوباره فعالیت را از سر گرفتند و پاره‌ای نیز توانسته‌اند تا امروز به حیات اجتماعی خود ادامه دهند. در این پژوهش شهرهایی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که در بازه زمانی ظهور اسلام تا حمله مغولان فعال بوده و بدون هرگونه واسطه‌ای از قبیل مسیرهای کاروانی و یا رودخانه به دریا متصل بوده‌اند. با این شرایط ۲۲ شهر شناسایی شد. گذشته از هم‌جواری این شهرها با دریا، موقعیت مکانی آن‌ها با تفاوت‌هایی همراه بوده است. هدف این پژوهش یافتن پاسخ این پرسش است که چه عواملی بر مکان‌گزینی شهرهای فعال ساحلی جنوب ایران در بازه زمانی ورود اسلام تا پایان خلافت عباسی مؤثر بوده‌است؟ بررسی‌های انجام‌شده متکی بر منابع کتابخانه‌ای و شواهد تاریخی با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از نمودار، نقشه و آمار نشان داد که شهرهای مذکور متأثر از عوامل ژئوپلیتیکی و شرایط اقلیمی، سوق‌الجیشی، اقتصادی و سیاسی امکان وجود و فعالیت یافته‌اند.

واژگان کلیدی: سواحل جنوب ایران، قرون نخستین اسلامی، شهر، مکان‌گزینی.

g.sadeghi@modares.ac.ir

m_sadeghi@modares.ac.ir

f.janahmadi@modares.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران

۲. دانشیار دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران (نویسنده مسئول)

۳. دانشیار دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران

مقدمه

شهر از دیدگاه‌های مختلف قابل تعریف است (باستانی‌راد، ۱۳۹۳: ۹۵). در یک تعریف، شهر را پدیده‌ای اجتماعی و برخاسته از حیات یکجانشین بشر دانسته‌اند (آصفی، ۱۳۶۸: ۷۸-۶۳). فلات ایران از ایام گذشته تاکنون محل ظهور شهرهای مختلفی بوده است. یکی از مهم‌ترین بخش‌های جغرافیایی ایران، سواحل جنوب کشور است که شهرهای پر اهمیتی در آنجا تکوین یافته است. بسیاری از شهرهای ساحلی جنوب ریشه در دوران پیش از ورود اسلام دارند. برخی از آن‌ها چند بار متروک شده و دوباره احیا گشته‌اند. برخی دیگر با افت‌وخیزهایی تداوم حیات یافته‌اند. در محدوده جغرافیایی مورد پژوهش، شهرهای کم‌شماری را می‌توان یافت که یک بار بالیده و سپس برای همیشه از صحنه تاریخ محو شده باشد. منظور از شهرهای ساحلی جنوب ایران در این پژوهش، آن دسته از آبادی‌های است که اولاً از نظر نویسندگان آن دوره واجد شرایط عنوان «شهر» بوده‌اند و دوم اینکه بدون واسطه راه‌های کاروان‌رو و رودخانه‌های منتهی به سواحل مذکور به دریا دسترسی داشته‌اند. مکان‌گزینی و فعالیت شهرهای یادشده متأثر از عوامل مختلفی بوده است. شناسایی عوامل مؤثر بر مکان‌گزینی این شهرها که در بازه زمانی میان ظهور اسلام تا پایان خلافت عباسیان فعال بوده‌اند مسئله پژوهش حاضر است که در نظر دارد با تکیه بر پژوهش‌های پیشین و نگاهی نقادانه به آن‌ها، چگونگی و میزان تأثیر این عوامل را با ارائه آمار و ارقام و با کمک نقشه و نمودار بررسی و توصیف و تحلیل نماید. سپس امتیازات و چالش‌های هر موقعیت مکانی را نشان دهد.

در ارتباط با پژوهش حاضر، تحقیقات چندی صورت گرفته است که برای نمونه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. شهرام یوسفی‌فر پژوهش‌های زیادی با رویکرد تاریخی در این زمینه انجام داده است. یکی مقاله‌ای با عنوان «بررسی ویژگی‌ها و مؤلفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران» است. وی در این مقاله شهر را مفهومی سیال دانسته که با توجه به رشته‌های علمی و بازه زمانی مورد پژوهش می‌تواند تفاوت‌هایی داشته باشد. دیگر، مقاله‌ای است تحت عنوان «الگوهای پیدایش شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران» که طی آن نقش عوامل مختلف جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را در تکوین شهرها

تجزیه و تحلیل نموده است (یوسفی‌فر، ۱۳۸۹، ۱۶۹-۱۴۵). سید محسن حبیبی در مقاله «نگاهی به مفهوم شهر در ایران» پیشنهاد کرده است که در بررسی آبادی‌های ایرانی بهتر است به جای مفهوم شهر به «منطقه‌های شهری» در ایران پرداخت بدون اینکه تفاوت‌های میان شهر و روستا را از نظر دور داشت (حبیبی، ۱۳۶۹: ۲۱-۲۴). مقاله «بررسی عوامل تاریخی بنیاد شهرها با رویکرد به شهرهای ایران و میانرودان» که توسط حمید کاویانی‌پویا تدوین شده، عوامل بنیاد گرفتن شهرهای مورد مطالعه خود را متأثر از شرایط جغرافیایی، اقتصادی، سیاسی و دینی دانسته است (کاویانی‌پویا، ۱۳۹۶: ۹۰-۷۳). راه‌ها در مکان‌گزینی شهرهای ایران نقش مهمی ایفا کرده‌اند. این موضوع توجه برخی نویسندگان را به خود جلب کرده است. علی غفرانی و راضیه شجاع قلعه‌دختر در مقاله‌ای تحت عنوان «مروری بر تاریخ سواحل مکران با تکیه بر راه‌های ارتباطی» به این موضوع پرداخته‌اند. همین دو نویسنده مقاله دیگری با عنوان «جغرافیای تاریخی مکران» منتشر کرده‌اند که بازهم نقش راه‌ها در مکان‌گزینی شهرهای ایران را مطرح نظر داشته‌اند. «تأثیر فتح سند بر سودآوری ایالت مکران» اثر عبدالرسول خیراندیش و سینا میرشاهی، مقاله دیگری در پیشینه این پژوهش به‌شمار می‌رود که به تأثیر عبور مسیرهای تجاری و نظامی در بنیاد گرفتن شهرهای ایران از جمله شهر تیز اشاره کرده است. محمداسماعیل اسمعیلی جلودار و محمد مرتضایی مقاله‌ای تحت عنوان «بازشناسی جایگاه بندر باستانی مهروبان در خلیج فارس و گاهنگاری اولیه آن بر پایه کاوش باستان‌شناختی و مطالعات متون نوشتاری» ارائه داده که در آن به شناخت جایگاه تجاری این شهر و نقش آن در مبادلات تجاری متمرکز بوده‌اند. شهر سیراف موضوع برگزاری یک کنگره بین‌المللی در سال ۱۳۸۴ خورشیدی بوده است. در این کنگره مقالات چندی ارائه شده که ابعاد مختلف شهر سیراف را مورد بررسی قرار داده است. «مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی سیراف» به‌اضافه مقالاتی تحت عنوان «مروری بر تاریخ سواحل مکران با تکیه بر راه‌های ارتباطی»، «جغرافیای تاریخی مکران» و «تأثیر فتح سند بر سودآوری ایالت مکران» با این نقیصه مواجه هستند که تنها به یک شهر ساحلی پرداخته‌اند و فرصت مقایسه تفاوت و شباهت‌های آن‌ها با شهرهای ساحلی دیگر را نداشته‌اند. از طرفی از میان عوامل متعدد مؤثر در مکان‌گزینی به نقش راه‌ها پرداخته و دیگر عوامل را مورد بررسی قرار نداده‌اند. مقاله «بازشناسی جایگاه بندر باستانی مهروبان در خلیج فارس و

گاهنگاری اولیه آن بر پایه کاوش باستان‌شناختی و مطالعات متون نوشتاری» نیز کمترین توجهی به علل مکان‌گزینی این شهر نموده و بیش از هر چیز بر شناخت اهمیت و جایگاه تجاری آن در خلیج فارس تمرکز داشته است. مقالات «بررسی ویژگی‌ها و مؤلفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران»، «الگوهای پیدایش شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران» اثر شهرام یوسفی‌فر، «نگاهی به مفهوم شهر در ایران» اثر سید محسن حبیبی و «بررسی عوامل تاریخی بنیاد شهرها با رویکرد به شهرهای ایران و میانرودان» اثر حمید کاویانی‌پویا نیز به ارائه مطالبی در مورد شهرهای ایرانی به‌طور عام پرداخته و نمونه‌های مورد اشاره آن‌ها غالباً شهرهای ایرانی دور از ساحل بوده است. بنابراین می‌توان گفت که این مقالات یا شهرهای ساحلی را مورد بررسی قرار نداده یا اینکه اشاره کوتاهی آن‌هم تنها در مورد یک شهر ابراز داشته‌اند. درحالی‌که پژوهش حاضر در نظر دارد تا مکان‌گزینی شهرهای ساحلی جنوب را براساس عوارض ساحلی مانند هم‌جواری با خورها، مصب‌ها، بادپناه‌ها و یا استقرار در جزایر مورد بررسی قرار داده و نشان دهد که هر کدام از عوارض چه مزایای و معایبی برای هر گروه از شهرها داشته‌اند.

الف. پراکندگی شهرهای فعال ساحلی جنوب ایران در بازه زمانی پژوهش

در بازه زمانی این پژوهش روی هم‌رفته ۲۲ شهر فعال در سواحل جنوب ایران وجود داشته است. از مجموعه بنادر فوق، ۶ شهر به نام‌های عبادان، حصن‌مهدی، سلیمانان، تَرَب، دورق و ماچول در ولایت خوزستان قرار داشته، ۱۳ شهر به نام‌های خبس، مهروبان، سینیز، جنابه، خارک، ریشهر، اُوال، نجیرم، سیراف، نوبند، کیش، لافت و جاشک تابع فارس بوده و ۳ شهر دیگر به نام‌های شهرها (سوروا)، مغون و تیز ذیل کرمان و مکران محسوب می‌شده است. تراکم و تعدد شهرها از طرف شمال به‌طرف جنوب و مشرق کاسته شده تا جایی که در سواحل طولانی دریای عمان تعداد شهرها بسیار ناچیز می‌گردد. به‌طوری‌که اگر «رأس‌الکوه» را نقطه جدایی خلیج فارس و دریای عمان تلقی نماییم (استیف، ۱۳۹۹: ۱۶). تنها شهر تیز در ساحل این دریا قرار می‌گیرد (نک: نقشه شماره ۱).

نقشه ۱. پراکندگی شهرهای ساحلی جنوب ایران^۱

ب. تبیین چرایی مکان‌گزینی شهرهای ساحلی جنوب

مکان‌گزینی شهرهای ایرانی متأثر از عوامل مختلف جغرافیایی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بوده است (یوسفی‌فر، ۱۳۸۹: ۱۷۰-۱۴۰) اما گاهی میزان تأثیر یک یا چند عامل نسبت به سایر عوامل در تکوین برخی از شهرها اهمیت بیشتری می‌یافت (صفرزائی، ۱۳۹۹، ۱۸۶-۱۶۹). شهرهای ساحلی جنوب ایران در قرون نخستین اسلامی نیز از این قواعد مستثنا نبوده‌اند. یکی از عوامل مهم در تکوین شهرهای ساحلی جنوب ایران ناشی از وضعیت جغرافیایی این سواحل بود که به‌عنوان بخشی از مسیر ارتباطی پراهمیت شرق و جنوب آسیا به اروپا و نواحی شرقی آفریقا ایفای نقش می‌کرد (اسمعیلی جلودار و مرتضایی، ۱۳۹۱: ۳۱-۱۳) و به آبادی‌های ساحلی امکان می‌داد بتوانند در مبادلات تجاری میان شرق و غرب جهان مشارکت نمایند. حاصل این مشارکت به‌صورت تمکن اقتصادی شهرها و سکنه این سواحل نمود می‌یافت (بحرانی‌پور، ۱۳۹۱: ۲۲-۱). اهمیت نواحی پس‌کرانه‌ای نیز عاملی برای تکوین یک شهر در سواحل نزدیک بدان بود. مثلاً محققان بر آن‌اند که تأسیس شهر سیراف با توسعه شهر گور ارتباط داشته است (یوسفی‌فر، ۱۳۸۹: ۱۷۰-۱۴۵). توسعه

۱. نقشه فوق توسط نگارندگان و با استفاده از منابع بازه زمانی پژوهش حاضر و بهره‌گیری از کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی اثر لسترنج، ترجمه محمود عرفان ترسیم شده است.

بندر تیز در قرن سوم هجری قمری متأثر از رخداد‌های پس‌کرانه آن قلمداد شده است. بررسی تحول در میزان اهمیت بندر تیز طی قرون نخستین اسلامی نشان می‌دهد که توسعه و میزان اهمیت شهرهای ساحلی، گاهی تابع حوادث پس‌کرانه‌ها و نواحی اطراف آن بوده است (صفرزائی، ۱۳۹۲: ۱۵۱-۱۳۳). شرایط یادشده وجه مشترک شهرهای ساحلی جنوب به‌شمار می‌رود. اما با کنکاش بیشتر در مکان‌گزینی این شهرها تفاوت‌هایی در میان آن‌ها مشاهده می‌گردد که متأثر از عوارض ژئوپلیتیکی و عوامل محلی است. گرچه قسمت اعظم سواحل جنوب برای کشت و زرع استعدادی نداشته است (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۷؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۸۹: ۱۱۷؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۷۹). اما در برخی از نقاط که خاک حاصل‌خیز و آب کافی وجود داشت کشاورزی رونق می‌یافت و انواعی از محصولات گرمسیری به دست می‌آمد. این امر عامل مهمی برای شکل‌گیری یک شهر به‌شمار می‌رفت (یوسفی‌فر، ۱۳۸۹: ۱۷۰-۱۴۵). در میان بنادر خوزستان تنها شهر دورق در میان مزارع کشاورزی به وجود آمده بود. این مزارع توسط آب رودخانه‌ای که نامش برگرفته از عنوان همین شهر بود مشروب می‌شد. رواج کشاورزی در اطراف دورق نکته‌ای است که مورد توجه ابوعبدالله مقدسی نیز قرار گرفته بود (مقدسی، ۱۳۸۵، ۶۱۵). پنج شهر از بنادر خوره ارجان در ولایت فارس نیز در میان مزارع کشاورزی تکوین یافتند. یکی از این شهرها، ریشهر بود (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۳۲). آب موردنیاز اراضی کشاورزی اطراف این شهر از رودی به نام طاب تأمین می‌شد (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۳). در این مزارع علاوه بر غلات و نخیلات و سایر میوه‌های گرمسیری، مقدار قابل‌توجهی کتان کشت می‌شد (ابن‌بلخی، ۱۳۸۵: ۱۴۹، مستوفی قزوینی، ۱۳۸۹: ۱۳۰). شهر مهروبان از نظر مؤلف کتاب *حدودالعالم من المشرق الی المغرب* یک مکان «خرم» قلمداد شده (*حدودالعالم من المشرق الی المغرب*، ۱۳۸۳: ۳۷۶) و از دید جیهانی مکانی «آبادان» بوده است (جیهانی، ۱۳۶۸: ۵۸). به نظر می‌رسد منظور آن‌ها از خرمی و آبادانی یک شهر، مانند اغلب نویسندگان هم‌عصر خود، رونق کشاورزی در آنجا بوده است. ابن‌حوقل روشن‌تر به این موضوع اشاره کرده و اهمیت کشاورزی آن به‌ویژه در زمینه فروش میوه‌جات و باغستان‌های خرما را یادآوری نموده است (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۵۲). شهر سینیز هم کشاورزی پرونقی داشت. مهم‌ترین محصول آن کتان بود (ابن‌بلخی، ۱۳۸۵: ۱۵۰). جنبه نیز بی‌شباهت به شهرهای مذکور نبود با این تفاوت که به قول اصطخری، میوه‌های

گرمسیری در این شهر «فراخ» بوده است (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۱۳). جزیره خارک که شهرهای با همین نام در آن قرار گرفته بود نیز در قرون نخستین و میانی اسلامی به داشتن «آب‌های خوش و زراعت» شهره بود (جیهانی، ۱۳۶۸: ۵۷). مؤلف *نزهةالقلوب* به این نکته پرداخته است که در این جزیره «نخیلات و فواکه و غله نیکو» به عمل می‌آید (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۹: ۱۳۷). دو جزیره واقع در ناحیه اردشیرخوره نیز به علت وجود خاک حاصل‌خیز شهرهایی را در دامن خود پروراندند. یکی جزیره کیش بود که کشاورزی پررونقی داشت و شهری با همین نام در آنجا تکوین یافته بود. گفته شده در این جزیره نخل فراوانی کشت می‌شده است (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۴۶). یاقوت حموی جزیره مذکور را مملو از باغ و بستان معرفی کرده است (حموی، ۱۹۷۷، ج ۴: ۴۲۲). جزیره ابرکاوان هم دارای مشابهت‌هایی با جزیره کیش بود و به همین دلیل آبادی‌های چندی از جمله شهر لافت در این جزیره تکوین یافت (*حدودالعالم من المشرق الی المغرب*، ۱۳۸۳، ۱۱۲-۱۱۱؛ نک: نقشه شماره ۲).

نقشه ۲. پراکندگی شهرهای ساحلی جنوب براساس اراضی حاصل‌خیز^۱

۱. این نقشه توسط نگارندگان ترسیم شده است.

علاوه بر خاک حاصل‌خیز که بر مکان‌گزینی شهرهای ساحلی جنوب تأثیر گذاشته بود. این آب‌ها و سواحل آن، محل بروز برخی از پدیده‌های طبیعی مانند جزایر، خورها، بادپناه‌ها و مصب‌هایی بود که هرکدام امتیازی برای تکوین یک شهر در بخشی از سواحل به‌شمار می‌رفتند. در میان شهرهای فعال ساحل جنوب در دوره مورد‌پژوهش، پنج شهر در مصب رودها و محل اتصال آن‌ها به دریا تکوین یافتند. چهار شهر از این پنج شهر به نام‌های حصن‌مهدی، سلیمانان، عبادان و دورق در ولایت خوزستان قرار داشت و شهر نجیرم در ولایت فارس واقع بود. از این میان، شهر حصن‌مهدی در مکانی در مجاورت دریا تکوین یافته بود که در آن نقطه، چند رود کوچک و بزرگ از جمله رود عضدی و رود شوشتر به یکدیگر پیوسته و به دریا سرازیر می‌شدند (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۲۵). این رود تحت عناوین مختلفی یاد شده‌است اما غالب پژوهشگران به تأسی از لسترنج آن را به نام سدره یاد کرده‌اند (لسترنج، ۱۳۴۷: ۲۶۲). دیگر رود مهم در غرب خوزستان، رود بیان نام داشت که در مصب آن شهر کوچکی به نام سلیمانان واقع بود (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۲۳). رودهای سدره و بیان در طول زمان تغییر بستر داده و یا با سایر رودهای هم‌جوار یکی شده و امروزه دیگر وجود ندارند. به همین دلیل مکان دقیق دو شهر فوق به‌درستی مشخص نیست. شهر عبادان، واقع در جنوب غربی خوزستان، سومین شهر این ولایت بود که در موقعیتی مشابه شهرهای پیشین قرار داشت. این شهر از یک سو به دریا متصل بود و از سوی دیگر در محاصره آب رودهای مختلفی بود که در آن ناحیه به دریا می‌رسید (جیهانی، ۱۳۶۸: ۴۳). رودهایی که اکنون مکان این شهر قدیمی را در محاصره دارند به نام‌های اروند و بهمنشیر معروف‌اند. شهر دیگر خوزستان که دارای شرایط هم‌جواری توأمان با رود و دریا بود، دورق نام داشت. نام این شهر برگرفته از رودی با همین عنوان بود که شهر مزبور در کنار آن تکوین یافته بود (ابن‌فقیه‌همدانی، بی‌تا: ۱۹۰). برخی این رود و شهر باستانی آن را با رود و شهر کنونی شادگان مطابقت می‌دهند (پورکاظم، ۱۳۷۵: ۳۱۲). در میان شهرهای فارس، بندر نجیرم دارای چنین موقعیتی بود. این شهر در شمال مصب رود سکان برپا شده بود (حدودالعالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۸۱: ۱۵۱).

خورهای متعدد سواحل جنوب، در بازه زمانی این پژوهش سه شهر فعال را در مجاورت

خود پرورنده بودند. شهر ماچول در ولایت خوزستان و شهرهای سینیز و جنابه در ولایت فارس در چنین موقعیتی سامان یافته بودند. خوری که شهر ماچول در کنار آن قرار داشت با خورموسای امروزی مطابقت داده می‌شود (پورکاظم، ۱۳۷۵: ۲۳۹). بدین ترتیب باید گفت که بندر ماهشهر درواقع همان ماچول مورد اشاره نویسندگان متقدم است. شهر سینیز در کنار خوری قرار داشته‌است که امروزه به خور امام حسن یا خور امامزاده حسن معروف است. به‌زعم برخی پژوهشگران، خرابه‌هایی که در کنار این خور تا بندر امام حسن و روستای حصار وجود دارد می‌بایست متعلق به بندر سینیز باشد (اقتداری، ۱۳۴۶: ۱۷). بندر جنابه نیز در مکان امروزی آن و در کنار همین خور قرار داشته‌است.

شش شهر ساحلی جنوب در مجاورت بادپناه‌ها تکوین یافتند. یکی از این شهرها مهروبان بود. پژوهشگری که به بررسی میدانی موقعیت مکانی این بندر پرداخته، بادپناه را با عبارت «انحنایی ملایم در تورفتگی ساحل» توصیف کرده است (بحرانی‌پور، ۱۳۹۱: ۲۲-۱).^۱ علاوه بر مهروبان پنج شهر دیگر به نام‌های ریشهر، سیراف، ناویند، شهرها و تیز دارای چنین موقعیتی بودند. خرابه‌های ریشهر امروزه در مجاورت رود زهره در استان امروزی خوزستان و با کمی فاصله از دریا قرار دارد (سلطانی بهبهانی، ۱۳۶۹: ۲۲۷-۲۲۴). بقایای بندر سیراف امروزه دوباره در مکان اولیه خود شروع به رشد کرده‌است. در دوره مدنظر این پژوهش، با اندکی فاصله در جنوب سیراف، بندر ناویند قرار داشته‌است. در مکان تاریخی این بندر، اکنون روستای ساحلی کوچکی به نام ناینند واقع است که احتمالاً نام آن برگرفته از همان عنوان تاریخی بندر مذکور است. شهرها یا سوروا در طول تاریخ نام خود را حفظ کرده و تا هنوز به همین نام معروف است. بندر گمبرون بر گرد هسته همین شهر شکل گرفت. اکنون یکی از محلات قدیمی شهر بندرعباس به‌شمار می‌آید و به نام سوروا معروف است (سایبانی، ۱۳۹۴، ۷۲۱-۷۲۰). شرقی‌ترین بندر فعال ایران در قرون نخستین اسلامی در سواحل جنوب تیز نام داشته، این بندر در مجاورت بادپناهی در ساحل کنونی خلیج گوادر در شرق مکران واقع بود.

۱. دریانوردان جنوب امروزه چنین اماکنی را «کَمک» می‌نامند.

تصویر ۱: بادپناه سیراف^۱

پنج شهر دیگر با هدف برخورداری از مواهب دریانوردی در جنوب ایران شکل گرفتند که دارای موقعیت متفاوتی نسبت به شهرهای پیشین بودند. این شهرها در جزایر خلیج فارس برپا شدند. نام هر یک از آنها مأخوذ از نام جزایری بود که محل تأسیس آنها بودند. شهرهای مزبور به نام‌های خارک، اوال، کیش، لافت و جاشک شهرت داشتند: جزیره خارک روبه‌روی بندر گناوه قرار داشت. اوال در جایی بود که امروزه بحرین نامیده می‌شود. کیش، لافت و جاشک در آب‌های جنوبی خلیج فارس در نزدیکی تنگه هرمز کنونی قرار داشتند.

موقعیت مکانی سه شهر ناشناخته مانده است. یکی شهر تُرب که در ولایت خوزستان بود. در توصیف این شهر گفته‌اند که موج دریا به کناره آن می‌زند (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۹: ۱۱۰). دیگری شهر خبس در فارس بوده ابن‌بلخی، این شهر را با یک جمله کوتاه یاد کرده است و نوشته که «بارگاهی بوده است» (ابن‌بلخی، ۱۳۸۵: ۱۴۹). اما اطلاع بیشتری از این شهر در اختیار قرار نداده است. سومین شهر مغون نام داشت. پژوهشگری مغون را یک ناحیه می‌داند و از تعیین نقطه شهری با این عنوان خودداری کرده است. (صداقتی، ۱۳۹۱: ۹۶-۸).

۱. این تصویر از سایت خبرگزاری تسنیم با این نشانی اخذ شده است.

باستان‌شناسان در محوطه باستانی کهورلنگرچینی بود (خسروزاده، ۱۳۹۶: ۷۷؛ نک: نمودار شماره ۱).

نمودار ۱. فراوانی مکان‌گزینی شهرهای ساحلی براساس عوارض طبیعی^۱

ج. امتیازات و چالش‌های موقعیت‌های مختلف مکان‌گزینی شهرها

هر موقعیت مکانی، تأثیر ویژه‌ای در سرنوشت شهر داشت (قدیمی قیداری و محمدی، ۱۳۹۹: ۹۰). استقرار شهرهای موردبررسی در مسیر تجاری موسوم به جاده ادویه باعث رونق تجارت در این شهرها شده بود (دلیری، ۱۳۹۶: ۳۷-۲۷). اما این تجارت به تداوم روابط آن‌ها با بنادر دوردست وابسته بود. گاهی امکان داشت حوادث سیاسی در بنادر دیگر کشورها عامل رکود تجارت در بنادر ساحلی جنوب ایران را فراهم نماید. نمونه آن شورش بود که در نیمه دوم قرن سوم هجری قمری در بندر خانقوای چین حادث شد و باعث شد بازرگانی سواحل جنوب با وقفه مواجه گردد (سیرافی، ۱۳۸۱: ۹۳). انتقال بیماری‌های مختلف یکی دیگر از مواردی بود که همراه با کاروان‌های تجاری بلاد دوردست در شهرهای ساحلی

۱. این نمودار توسط نگارندگان مقاله ترسیم شده است.

جنوب رواج پیدا می‌کرد (فلور، ۱۳۹۸: ۱۱۸). حوادث پس‌کرانه‌ها نیز بر شهرهای ساحلی مؤثر واقع می‌شد. مثلاً یکی از دلایل افول سیراف را منازعات قرون چهارم و پنجم هجری قمری در پس‌کرانه‌های آن قلمداد کرده‌اند (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۳۸۵-۳۷۱).

برخی شهرها در میان اراضی حاصل‌خیز شکل گرفته بودند. این دسته از شهرها علاوه بر تأمین مایحتاج خود امکان صدور محصولات غذایی به سایر شهرها نیز داشتند. گفته شده‌است که شهرهای ریشهر، مهروبان، جنابه، خارک، کیش و لافت انواعی از محصولات گرمسیری تولید می‌کردند (مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۱۵؛ *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*، ۱۳۸۳: ۳۷۶؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۵۸؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۵۲) که مازاد بر مصرف داخلی بود. در این زمینه نخلستان‌های خرما جایگاه ویژه‌ای داشتند (صالح‌آبادی، ۱۳۹۵: ۱۶۱-۱۲۷). این شهرها محصولات کشاورزی تجاری-صنعتی نیز تولید می‌کردند. مهم‌ترین محصول در این زمینه کتان بود. بیشترین محصول کتان در مهروبان، سینیز، جنابه و نواحی پس‌کرانه‌ای آن‌ها به دست می‌آمد (ابن‌بلخی، ۱۳۸۵: ۱۵۰). برخی بر این باورند که کشت این محصول از هند بدین نواحی راه یافته است (غفرانی و شجاع قلعه دختر، ۱۳۹۲: ۱۵۱-۱۳۳).

علاوه بر عوامل متمایزکننده فوق در مکان‌گزینی شهرهای ایرانی قرون نخستین اسلامی، تفاوت‌های دیگری ناشی از عوارض طبیعی دریایی از قبیل بادپناه، خور، مصب و جزیره در سواحل جنوب وجود داشت که تکوین شهرها در مجاورت آن‌ها، باعث تفاوت‌هایی در چشم‌انداز و کارکرد شهرهای مختلف ساحلی شده بود. یکی از امتیازات مصب رودهای منتهی به سواحل جنوب که پنج شهر را در دامن خود پروراندند در اختیار گذاردن آب کافی و دسترسی هم‌زمان به دریا بود. البته رود سکان که پیش از وصول به دریا شور می‌شد در این زمینه استثنا بود و شاید همین باعث شد تا بندر نجیرم که در مصب آن برپا شده بود پس از سقوط آن در قرون میانه اسلامی دیگر سر بلند نکند. علاوه بر آن مصب‌ها مانند یک بادپناه عمل می‌کردند و جهازات پهلوگرفته در قسمت داخلی خود را از خطرات طوفان و جریان‌های دریایی در امان نگه می‌داشتند. همچنین در برابر تهاجمات دریایی نیز آسان‌تر می‌شد امنیت جهازات را تأمین کرد. اگر این ویژگی‌ها با وجود اراضی حاصل‌خیز در اطراف یک شهر توأم می‌شد می‌توانست شهر را دارای اهمیتی دوچندان نماید. تنها شهری که این

با این ترکیب از عوامل مختلف در ساحل جنوب تکوین یافت دورق در خوزستان بود. اهمیت فراوان این شهر از اینجا پیداست که اولاً سابقه آن به ادوار پیش از اسلام می‌رسید. و در قرون نخستین اسلامی تنها شهر ساحلی جنوب بود که قصبه ناحیه اطراف خود به‌شمار می‌رفت (حموی، ۱۹۷۷، ج ۲: ۴۸۴). مهم‌ترین آسیب ناشی از مجاورت با مصب رودها در سواحل انتقال مقادیر زیادی آبرفت‌های بود که باعث کاهش عمق آب می‌شد و ورود به شهر را برای جهازات با خطرانی مواجه می‌کرد. در عبادان برای فائق آمدن بر این چالش خشبات یا کنکلا برپا کردند و نگهبانانی در آنجا گماشتند تا ورود و خروج امن شناورها به شهر را تأمین نماید (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۱۷). در قیاس با مصب‌ها، خورها از این چالش به دور بودند. ولی خورهای متعدد سواحل جنوب ایران، در بازه زمانی پژوهش تنها محل تکوین سه شهر شده بود. شاید علت عمده آن فقدان منابع آب کافی در مجاورت اغلب خورهای مذکور بوده است. سه شهر خورنشین سواحل جنوب از شمال به جنوب به ترتیب عبارت‌اند از ماچول، سینیز و جنابه. ماچول تا پایان بازه زمانی پژوهش اهمیت چندانی نیافت اما دو شهر دیگر در شمار شهرهای بااهمیت ساحلی بودند. تفاوت اصلی این دو شهر با ماچول وجود اراضی حاصل‌خیز در اطراف این دو و فقدان آن در اطراف ماچول بود (ابن بطوطه، ۱۳۵۹، ج ۱: ۲۰۱). شش شهر موردبررسی این پژوهش در مجاورت بادپناه‌ها ایجاد شدند. بادپناهی که سیراف در مجاورت آن تکوین یافت چون با عمق کافی آب در مجاورت شهر و روابط مناسب با پس‌کرانه همراه بود (سیرافی، ۱۳۸۱: ۵۶؛ یوسفی‌فر، ۱۳۸۹: ۱۷۰-۱۴۵) نقش برجسته‌ای در تاریخ تحولات سواحل جنوب یافت. این دو ویژگی باعث شده تا جهازات بزرگ به‌آسانی بتوانند در ساحل شهر پهلو بگیرند و این شهر برای مدتی نسبتاً طولانی مرکز تجاری سواحل جنوب شود. سکنه این شهر در بنادر دوردست دیاسپوراهایی ایجاد کردند که روابط تجاری بین خود و آن‌ها را آسان می‌نمود (اسدپور، ۱۳۸۴: ۲۳۹-۲۲۳). همچنین میزبان دیاسپوراهایی از دیگر بنادر جهان بودند که بازرگانان آن سرزمین‌ها در آن به سر می‌بردند (حبیبی، ۱۳۹۵: ۸۶). چالش مهم سیراف فقدان اراضی قابل‌کشت در مجاورت شهر و منابع آب کافی بود. اما اهمیت شهر باعث شد تا حکام وقت به مقابله با چالش‌های آن رفته و راهکارهایی برای تأمین آب شرب از طریق گردآوری نزولات جوی و انتقال آب از کوهستان مجاور ارائه دهند (جعفری، ۱۳۹۴: ۵۶). تغذیه اهالی نیز به مازاد غذایی پس‌کرانه

به‌ویژه به کوهستان جم وابسته بود (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۱۴). یکی دیگر از شهرهایی که در مجاورت بادپناه‌ها تکوین یافته بود ریشهر بود. ترکیب این ویژگی با منابع آب کافی، خاک حاصل‌خیز و روابط مناسب با پس‌کرانه‌ها این شهر را دارای اهمیت کرده بود (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۵۴). تا جایی که گفته شده غنائم مسلمین پس از فتح این شهر به اندازه غنائم آن‌ها پس از فتح قادسیه بوده (بلاذری، ۱۳۶۴: ۱۴۴). ریشهر پس از ورود اسلام این امتیاز را به نفع بصره و سیراف و شاید شهرهای مجاور خود، چون سینیز، جنابه و مهربویان از دست داد و دیگر هیچ‌گاه اهمیت پیشین خود را نیافت. مهربویان به علت داشتن یک بادپناه مناسب و ترکیب آن با اراضی حاصل‌خیز اطراف خود دارای اهمیت شد تا آنجا که انبار خوره ارجان و لنگرگاه بصره نام گردید (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۷).

سایر شهرهای دارای موقعیت مکانی مشابه گرچه به‌اندازه شهرهای اخیر اهمیت نیافتند اما هرکدام در برهه‌هایی دارای اهمیت شدند. بندر نوبند همواره در سایه سیراف قرار داشت ولی زمانی که سیراف رو به افول نهاد کوتاه‌زمانی دارای اهمیت شد (حموی، ۱۹۷۷: ۲۹۵). بنادر شهروا و مغون لنگرگاه‌های فعال سواحل کرمان در بازه زمانی موردپژوهش به‌شمار می‌روند که علی‌رغم جمعیت و وسعت ناچیز محل تردد تجار ولایت متبوع خود بودند. بندر تیز با همین ویژگی‌ها در سواحل مکران دارای اهمیتی منحصربه‌فرد بود. چالش عمده بنادر اخیر نیز کمبود آب و اراضی حاصل‌خیز و صعوبت ارتباط دائم و آسان با شهرهای پس‌کرانه‌ای بود که گاهی موجبات انزوای آن‌ها را فراهم می‌کرد.

تمام موقعیت‌های مکانی فوق تحت تأثیر مستقیم ناامنی‌ها و منازعات کرانه‌ها و پس‌کرانه‌ها قرار داشتند. راهی که سکنه جنوب برای مقابله با این آسیب در پیش گرفتند انتقال شهرها به درون جزایر واقع در آب‌های جنوب بود. در دوره موردبررسی این پژوهش چند شهر با این موقعیت شکل گرفت که یکی از معروف‌ترین آن‌ها کیش بود. گفته شده سکنه شهر از مهاجرانی بودند که پس از بروز ناامنی در سیراف، آنجا را ترک کردند و بدین جزیره آمدند. این تحول مصادف با زمانی بود که منازعات اتابکان فارس امنیت باریکه ساحلی را مختل کرده بود (نطنزی، بی‌تا: ۱۴). دو شهر جزیره‌ای به نام‌های لاف و جاشک در زمان منازعات ناشی از ضعف و زوال اتابکان فارس مقر مهاجران بنادر شمالی‌تر

خلیج فارس شدند زیرا در این شرایط، امنیت آن‌ها آسان‌تر تأمین می‌شد. شهرهای اوایل و خارک استثنا بودند. مهم‌ترین علت رونق این شهرها، بسترهای مرواریدزای اطراف آن‌ها بوده‌است. جزیره خارک امتیازات دیگری نیز داشت. سواحل آن برای پهلوگیری جہازات بزرگ دارای عمق کافی بود و به همین دلیل بارانداز بنادر اطراف خود به‌شمار می‌رفت، دارای آب شیرین کافی و در نتیجه کشاورزی و باغداری پررونقی بود (اصطخری، ۱۳۷۳: ۳۸ و ۱۴۳).

نتیجه

شهرهای ساحلی جنوب تحت تأثیر عوامل مختلفی شکل گرفتند. در قرون نخستین اسلامی، پس از اینکه پیامدهای ناشی از فتوحات به پایان رسید و امنیت لازم فراهم شد این شهرها دوباره فعالیت را از سر گرفتند. وجود مسیرهای ارتباطی خشکی و دریایی یکی از دلایل عمده مکان‌گزینی شهرهای موردبررسی در سواحل جنوب بوده است. شهرهای ساحلی به دو طریق از این امتیاز بهره بردند. یکی اینکه با کمک مسیرهای کاروان‌رو به پس‌کرانه‌های خود متصل می‌شدند و دیگر اینکه با کمک راه آبی موسوم به جاده ادویه، با بنادر پررونق جهان در شرق و غرب ارتباط می‌یافتند. وجود خاک حاصل‌خیز و آب کافی عامل تکوین و فعالیت دوباره برخی از شهرهای ساحلی جنوب در قرون نخستین اسلامی به‌شمار می‌رود. مکان‌گزینی شهرهای مذکور براساس عوارض ساحلی نیز تفاوت‌هایی داشت که موجب تمایز در کارکرد و اهمیت آن‌ها می‌شد. این عوارض عبارت بود از مصب، خور، بادپناه و جزایر مختلف. هرکدام از این مکان‌گزینی‌ها دارای امتیازات و چالش‌هایی بود. هرگاه امتیازات موقعیت جغرافیایی بنادر مذکور با عوامل دیگری از قبیل ارتباطات مناسب، امنیت، آب کافی و خاک حاصل‌خیز ترکیب می‌شد زمینه برای توسعه یک شهر فراهم می‌گشت. دورق نمونه‌ای از این شهرها بود که هم‌زمان غالب امتیازات مکان‌گزینی یک شهر را در خود گرد آورد. به همین دلیل توسعه فراوان یافت و جمعیتی انبوه در آن سکونت گزیدند. به طوری که دارای جامعی بزرگ، منبری بااهمیت و بازاری «شاخه‌شاخه» بود (مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۱۵). بررسی‌ها نشان داد گاهی چالش بزرگی چون کمبود آب و مواد غذایی در برابر سایر ارزش‌های موقعیت مکانی یک شهر مشکلی ناچیز جلوه می‌کرد و به

رفع آن را ارزشمند می‌نمود. برای نمونه می‌توان به سیراف اشاره کرد که فاقد منابع آب کافی و خاک حاصل‌خیز بود ولی به علت موقعیت مکانی خود توسعه زیادی یافت و آب و مواد غذایی را از نواحی دور و نزدیک بدانجا منتقل می‌کردند. امنیت یکی از عوامل مهم در تداوم فعالیت شهرهای ساحلی بود. این مؤلفه هم بر روابط تجاری یک شهر مؤثر بود و هم با هستی یک شهر ارتباط می‌یافت. هنگامی که فقدان امنیت هستی یک شهر را تهدید می‌کرد اهالی به مقابله با آن برمی‌خاستند و در صورت رفع مشکل دوباره زندگی را از سر می‌گرفتند. مانند سینیز که در اوایل قرن چهارم مورد تجاوز قرامطه قرار گرفت. این شهر به مدت کوتاهی از فعالیت بازایستاد اما پس از رفع بحران قرامطه، شهر به سرعت به روند گذشته خود بازگشت (حموی، ۱۹۷۷، ج ۲: ۳۰۰). اما اگر راه‌های تجاری در معرض آسیب قرار می‌گرفت اهالی، شهر را رها کرده و به مکان دیگری نقل‌مکان می‌کردند که مسیر تجاری آن فعال باشد. این مورد یکی از عواملی بود که شهر نامی سیراف را تحت تأثیر قرار داد و سکنة آن ناچار به مهاجرت به مناطق دیگر شدند (دهقان نیری و دهقانی، ۱۳۸۴: ۳۸۹-۳۹۹). مهم‌ترین موقعیتی که سکنة شهرهای ساحلی در زمان ناامنی بدانجا می‌رفتند جزایر بودند. انتقال به جزایر احتمالاً با این تصور همراه بوده است که با کمک برتری دریایی می‌توان شهر را از گزند دشمن در امان نگه داشت.

منابع

کتاب‌ها

- ابن بلخی (۱۳۸۵)، *فارس‌نامه*، تصحیح و تحشیه گای لسترنج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- ابن حوقل (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل ایران در صوره‌الارض*، ترجمه و تصحیح جعفر شعار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق (بی‌تا)، *ترجمه مختصرالبلدان بخش مربوط به ایران*، ترجمه ح. مسعود، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- استیف، ای. دبلیو (۱۳۹۹)، *متمم رهنامه کشتیروانی خلیج فارس (از کراچی تا رأس‌الکوه یا ساحل مکران)*، ترجمه حبیب احمدی، تهران: زرنوشت.
- اقتداری، احمد (۱۳۴۶)، *آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس*، تهران: انجمن آثار ملی.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۳)، *ممالک و مسالک*، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۶۴)، *فتوح‌البلدان (بخش مربوط به ایران)*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران: سروش.
- باستانی‌راد، حسن (۱۳۹۳)، *شهر در ایران زمین*، تهران: نشر علم.
- پورکاظمی، حاج کاظم (۱۳۷۵)، *جغرافیای تاریخی خوزستان*، اهواز: مؤسسه فرهنگی انتشارات آیات.
- پیگولوسکابا، ن (۱۳۸۷)، *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- جعفری، سیدمحمی‌الدین (۱۳۹۴)، *سیراف دانش مهندسی سازه‌های آبی*، تهران: انتشارات پیام.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸)، *اشکال‌العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری، بی‌جا: شرکت به‌نشر.
- حبیبی، سیدمحسن (۱۳۹۵)، *از سار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثیر)*، تهران: دانشگاه تهران.
- *حدودالعالم من المشرق الی المغرب* (۱۳۸۱)، ترجمه میرحسین شاه، تصحیح و تعلیقات مریم

- میراحمدی و غلامرضا ورهرام، تهران: دانشگاه الزهراء.
- حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله (۱۹۷۷)، *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.
  - خسروزاده، علیرضا (۱۳۹۶)، *باستان‌شناسی خلیج فارس در دوره اشکانی و ساسانی*، تهران: سمت.
  - دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران.
  - سیرافی، سلیمان تاجر (۱۳۸۱)، *سلسله‌التواریخ یا اخبار الصین و الهند*، گردآوری ابوزید سیرافی، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: اساطیر.
  - سهراب (۱۳۷۶)، *عجایب الاقالیم السبعه الی نهایت‌العماره*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: حوزه هنری.
  - رامهرمزی، ناخدا بزرگ شهریار (۱۳۴۸)، *عجایب هند*، ترجمه محمد ملک‌زاده، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
  - زرکوب شیرازی، معین‌الدین (۱۳۵۰)، *تسیرازنامه*، به کوشش اسمعیل واعظ‌جوادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
  - فلور، ویلم (۱۳۹۸)، *بوشهر شهر، جامعه و تجارت: ۱۹۴۷-۱۷۹۷*، ترجمه اسماعیل نبی‌پور، بوشهر: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر.
  - قبادیانی، ناصر خسرو (۱۳۹۳)، *سفرنامه ناصر خسرو*، به اهتمام محسن خادم، تهران: ققنوس.
  - لسترنج، گای (۱۳۴۷)، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
  - مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۸۹)، *نزهة القلوب مقاله الثالثه در وصف بلدان و ولایات و بقاع*، تصحیح و تحشیه گای لسترنج، تهران: اساطیر.
  - مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۸۵)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: کومش.
  - نطنزی، معین‌الدین (بی‌تا)، *منتخب التواریخ*، تصحیح ژان اوبن، تهران: خیام.
  - یوسفی‌فر، شهرام (۱۳۹۰)، *جستارهایی در مناسبات شهر و شهرنشینی در دوره سلجوقیان*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مقالات

- آصفی، حمدالله (۱۳۶۸)، نگرشی بر شهر و شهرنشینی، *علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه شیراز*، ۵، (۱)، ۶۳-۷۸.
- اسمعیلی جلودار، محمداسماعیل و مرتضایی، محمد (۱۳۹۱)، بازشناسی جایگاه بندر باستانی مهربوبان در خلیج فارس و گاهنگاری اولیه آن بر پایه کاوش باستان‌شناختی و مطالعات متون نوشتاری، *مطالعات باستان‌شناسی*، ۲ (۱)، ۱۳-۳۱.
Doi: 10.22059/jarcs.2013.32117
- بحرانی پور، علی (۱۳۹۶). مطالعه دامنه زمانی و م کانی تجارت چینی‌آلات و در بندر مهربوبان، *تاریخ ایران*، ۵ (۱)، ۱-۲۲.
- حبیبی، سیدمحسن (۱۳۶۹)، نگاهی به مفهوم شهر در ایران، *معماری و شهرسازی*، ۲۱-۴۴.
Doi: 20.1001.1.1683870.1369.1.2.6.2
- خیراندیش، عبدالرسول و سینا میرشاهی (۱۳۹۹)، تأثیر فتح سند بر سودآوری ایالت مکران در عصر عباسی، *تاریخ اجتماعی و اقتصادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۲، ۲۹-۴۸.
Doi: 10.30465/sehs.2021.32520.1621
- دلیری، شهرزاد (۱۳۹۶)، فعالیت‌های تجاری مکران در امتداد جاده ادویه، *مطالعات خلیج فارس*، ۱ (۹)، ۲۷-۳۷.
- صدیقی، محمد (۱۳۹۱). تعیین موقعیت مغستان خاستگاه ملوک هرمز، *پژوهش‌های تاریخی*، دانشگاه اصفهان، ۳ (۱۵)، ۸۷-۹۶.
- صفرزائی، عبدالله (۱۳۹۹)، نقش مکران بر مناسبات ایران و هند، *مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان*، ۲۹، ۱۳۳-۱۵۱.
Doi /10.22111/jsr.2020.5560
- غفرانی، علی و راضیه شجاع‌قلعه دختر (۱۳۹۲)، جغرافیای تاریخی سرزمین مکران، *مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ*، ۴۵ (۹۱)، ۱۳۳-۱۵۱.
Doi: 10.22067/history.v45i8.162
- قدیمی قیداری، عباس، محمدی، رضا (۱۳۹۹). اندیشه و سیاست شهرسازی دوره رضاشاه و تأثیر آن بر تحولات کالبدی تبریز، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ۲۵، ۸۹-۱۲۱.
Doi: 10.22034/jiiph.2020.12605.
- کاویانی‌پویا، حمید (۱۳۹۶). بررسی عوامل تاریخی بنیاد شهرها با رویکرد به شهرهای ایران و میانرودان، *پژوهش‌های تاریخی*، ۴ (۳۶)، ۷۳-۹۰.
Doi: 10.22108/jhr.2017.22087.

- یوسفی‌فر، شهرام (۱۳۸۹)، الگوهای پیدایش شهر و شهرنشینی، *تاریخ ایران*، ۵ (۶۴)، ۱۴۵-۱۶۹.
Doi: net/dor/20.1001.1.20087357.1389.3.1.7.2

مقالات همایشی

- اسدپور، حمید (۱۳۸۴)، جایگاه و اهمیت سیراف در درک گفتمان امت اسلامی و دیاسپورای ایرانی، به اهتمام عبدالکریم مشایخی، *مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی سیراف*، بوشهر: انتشارات بوشهر، ۲۲۳-۲۳۹.
- دهقان نیری، لقمان و رضا دهقانی (۱۳۸۴)، افول سیراف، علل و نتایج، به اهتمام عبدالکریم مشایخی، *مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی سیراف*، بوشهر: انتشارات بوشهر، ۴۳۴-۴۶۲.
- سایبانی، احمد (۱۳۹۴)، *دانشنامه خلیج فارس* ذیل مدخل سورو، زیر نظر شورای علمی *دانشنامه خلیج فارس*، تهران، بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران، ۷۲۰-۷۲۱.
- سلطانی بهبهانی، سلطانعلی (۱۳۶۹)، بنادر ایران در خلیج فارس، مرکز مطالعات خلیج فارس، *مجموعه مقالات خلیج فارس*، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی (وابسته به وزارت امور خارجه، ۲۲۴-۲۳۷).
- صالح‌آبادی، ریحانه (۱۳۹۵) سواحل جنوبی ایران: توسعه و فرهنگ تمدن دریایی، به کوشش محمدرضا حافظ‌نیا، *همایش فراوری پتانسیل‌های ژئوپولیتیکی توسعه در کرانه‌های اقیانوسی جنوب شرق کشور*، زاهدان، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۲۷-۱۶۱.
- غفرانی، علی و راضیه شجاع‌قلعه دختر (۱۳۹۱)، مروری بر تاریخ سواحل مکران با تکیه بر اهمیت راه‌های ارتباطی، *اولین همایش ملی توسعه سواحل مکران و اقتدار دریایی جمهوری اسلامی ایران*، ۱۲۷-۱۳۳.
- میرجعفری، حسین (۱۳۸۴)، رکود سیراف و رونق هرموز، به اهتمام عبدالکریم مشایخی، *مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی سیراف*، بوشهر: انتشارات بوشهر، ۳۷۱-۳۸۵.